

Publicarea acestei cărți a fost finanțată
prin fondul de Dezvoltare UBB 2024/
The publication of this book was supported
by the 2024 Development Fund of the UBB

Pe copertă: Nicolas Poussin, *Bacchanale devant
une statue de Pan* (cca 1631), London,
National Gallery (detaliu)
Sursa: Wikimedia Commons

© Editura EIKON

București, Calea Giulești 333, Sector 6,
cod poștal 031310, România

Difuzare / distribuție carte: 021 348 14 74
0733 131 145, 0728 084 802
difuzare@edituraeikon.ro

Redacția: 021 348 14 74
0728 084 802, 0733 131 145
contact@edituraeikon.ro
www.librariaeikon.ro

Editura Eikon este acreditată de
Consiliul Național al Cercetării Științifice (CNCS)

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Maftei, Ștefan-Sebastian

Civilizarea răsului : răs, morală și sociabilitate de la
Aristofan la Shaftesbury / Ștefan-Sebastian Maftei. -

București : Eikon, 2025
ISBN 978-606-49-1586-3

1
82.09

DTP: Mihăiță Stroe

Editor: Valentin Ajder

Ștefan-Sebastian Maftei

Civilizarea răsului

Răs, morală și sociabilitate
de la Aristofan la Shaftesbury

E I K O N

București, 2025

CUPRINS

Mulțumiri	7
Introducere	9
Râsul în cultura Greciei Antice	13
Aristofan despre mesajul civic al comediei.....	68
Platon, Aristotel, Cicero	93
Shaftesbury și critica sa	121
Concluzii.....	145
Bibliografie	149

Râsul în cultura Greciei Antice

*Începuturi*¹

Alegerea Greciei Antice ca punct de plecare în cercetarea noastră asupra râsului nu este întâmplătoare. A începe discuția despre râs pornind de la vechii greci nu e nici rezultatul unei reverențe istorice gratuite. Opinia noastră, ca și a altor cercetări pe care le vom analiza aici², este că cultura greacă veche reprezintă cea mai

¹ Fragmentul din acest subcapitol care analizează poemele homerice a apărut, într-o variantă preliminară, ca studiu separat cu titlul „Râsul în cultura Greciei Antice: poemele homerice” în revista *ANTHROPOS. REVISTA DE FILOSOFIE, ARTE ȘI UMANIOARE*, nr. 8-9/2025 (online: <https://anthropos.ro/stefan-sebastian-maftei-rasul-in-cultura-greciei-antice-poemele-homerice/>).

² Cea mai importantă și cuprinzătoare, atât prin materialul cercetat, cât și prin nivelul de problematizare, în opinia noastră, sursă recentă – care va fi analizată pe larg în studiul nostru – ce survolează tema râsului în cultura greacă este lucrarea lui Stephen Halliwell, *Greek Laughter* (HALLIWELL, 2008). Ea constituie referință de bază pentru multe surse apărute după 2008 citate în lucrarea noastră care cercetează subiecte legate de râs în Antichitatea greco-romană. O altă lucrare importantă prin concentrarea ei asupra temei râsului din perspectiva filosofiei antice este volumul colectiv editat de Pierre Destrée și Franco Trivigno (DESTRÉE & TRIVIGNO [eds.], 2019). Pentru creștinismul oriental mai ales și relația acestuia cu râsul, o lucrare foarte importantă care a apărut și în limba română este volumul teologului român Teodor Baconschi intitulat *Rîsul*

importantă – ca extindere și ca relevanță – sursă de texte ale Antichității care au ca subiect râsul și, de asemenea, etalează cea mai amplă problematizare antică a acestui subiect dintr-o perspectivă multiplă, ce surprinde râsul sub aspect religios, social, psihologic, politic, literar, estetic, juridic, istoric, medical și, în cele din urmă, dar nu în ultimul rând, filosofic. Sutele de fragmente de text antic grec, de la Homer la surse creștine timpurii, la care, de pildă, volumul *Greek Laughter* (2008) al lui Stephen Halliwell face referință, atestă o preocupare profundă, dacă nu chiar o obsesie a grecilor pentru fenomenul cultural și social al râsului. Celebru adagiu al lui Aristotel potrivit căruia râsul este „propriu” omului, „oamenii [fiind] singurele ființe vii capabile de râs”¹ este îndreptățit cel puțin din punct de vedere al culturii din care filosoful făcea parte: râsul este un „propriu” al grecilor².

patriarhilor (BACONSCHI, 2020), lucrare publicată inițial în franceză în 1996 cu titlul *Le rire des Pères: essai sur le rire dans la patristique grecque* (BACONSKY, 1996). Lucrarea lui Baconschi este des citată de Halliwell ca sursă importantă pentru tema râsului și aduce nuanțe inedite în problematizarea râsului în contextul Antichității creștine și nu numai.

¹ HALLIWELL, 2008, p. 1. Pasajul de referință este *Part. An.*, 3.10, 673 a 8, citat în același loc.

² Locul comun al râsului ca propriu al omului se păstrează până în creștinism. Cf. Lactanțiu, *Div. Inst.*, 3.10.2, citat în: HALLIWELL, 2008, p. 2. El apare și la Clement din Alexandria, unde putem citi: „Faptul că omul este un animal care râde (*gelastikon zoon ho anthropos*) nu înseamnă că trebuie neapărat să râdă pentru orice (*gelastéon tà panta*), căci nici calul, dacă e nechezător, nu nechează întruna. Trebuie să ne cumpătăm noi înșine, ca niște ființe înzestrate cu rațiune (*zoa logikà*), îngrijindu-ne să fim serioși

Lucrarea lui Halliwell menționată mai sus supune atenției două aspecte fundamentale ale râsului în societățile vechilor greci: pe de o parte, relația râsului cu *religia greacă*, care este probabil aspectul cel mai inedit, și cel care înrăurește cel mai mult specificul grec al râsului și, pe de altă parte, caracterul profund *social* al râsului, tipic modului de a fi al societății grecești. Pe aceste două linii se conturează argumentația lucrării amintite.

Știm, și Halliwell arată, că grecii își antropomorfizau zeitățile, tocmai de aceea, menționează el, zeii lor „râd” și „zâmbesc” cu râsete și zâmbete aproape de

și să ne cântărim voința cea bună, iar nu s-o slăbim până la nesocotință (...), citat în: BACONSCHI, 2020, p. 222. Argumentul lui Clement e foarte apropiat de filosofii ale Antichității care se preocupă de râs, după cum vom vedea. În Occident creștinismul va aduce în ansamblu o prefacere dramatică a percepției culturale asupra râsului, transformare care va schimba profund valorizarea râsului până în modernitate. Nici epoca noastră, cel puțin din perspectiva societăților occidentale sau a celor care au anumite afinități istorice cu acestea, nu apare în general ca desprinsă de valorizarea acestui fenomen după tiparul instituit secole de-a rândul în Occident, și datorită creștinismului, dar și datorită anumitor influențe filosofice. Pe scurt, dar fără anumite nuanțe pe care le vom aborda ulterior, râsul este până astăzi un fenomen calificat ca opus seriozității și inferior acesteia. Acest aspect privește și faptul că râsul este cuprins într-o constelație de valori ce gravitează în jurul corpului și care au fost toate supuse unei revalorizări dramatice mai ales după ridicarea creștinismului la rang de religie oficială a Imperiului Roman. Pentru analiza în detaliu a acestui aspect a se vedea cap. 10 din HALLIWELL, 2008, pp. 471-519 (*Chapt. 10. Laughter denied, laughter deferred: the antigelastic tendencies of early Christianity*) și lucrarea mai sus amintită a lui Baconschi în întregime (BACONSCHI, 2020).

cele omenești¹. Și tot de aceea, pentru greci, „o zeitate incapabilă de răs era excepția, nu regula”². Asta face, implicit, din răs o *marcă a divinului* pe care muritorii, în pietatea lor, trebuie să o cinstească și să o celebreze, inclusiv religios, după cum vom putea vedea în cele ce urmează. Toate cazurile în care divinitățile nu râd, cum e cel al zeiței Nemesis, sunt calificate ca „excepționale”³.

Poemele homerice *Iliada* și *Odiseea*, potrivit criticului, sunt pline de momente ale râsului oamenilor și zeilor deopotrivă. Celebre sunt, după cum pare să arate sursa, mai ales două episoade cu referire la răs din aceste poeme, iar ele sunt analizate pe larg în lucrare⁴.

Primul este episodul râsului zeilor din finalul *Cântului I* al *Iliadei*, unde este menționat râsul nestăvilît sau „hohotul nestins” al „zeilor ferice” (*ásbestos*

¹ HALLIWELL, 2008, p. 3.

² *Ibid.*, p. 3.

³ *Ibid.*, pp. 3-4, n. 10.

⁴ A se vedea HALLIWELL, 2008, întregul cap. 2 (Chapt. 2 *Inside and outside morality: the laughter of Homeric gods and men*), în special pp. 58-77. Alte pasaje mai ample despre răs ce apar ca relevante din *Iliada* și *Odiseea* și sunt comentate de studiul menționat sunt: *Odiseea*, 8, vv. 266-366, unde e cântată istorisirea episodului iubirii necuvenite dintre Ares și Afrodita, prinși în capcană de Hefaistos, soțul Afroditei, în momentul adulterului lor și făcuți de răs în fața celorlalți zei; *Odiseea*, 18, vv. 304-404, unde Odiseu este luat în răs de Melantho și Eurymah; *Odiseea*, 20, vv. 345-386, unde peșitorilor din palatul Penelopei zeița Atena le ia mințile cu un răs nebun ce le prevestește pieirea, iar Theoclymenos profetește venirea lui Odiseu în derăderea acestor oaspeți nepoftiți și trufași care așteaptă nunta soției lui Odiseu.

... *gélōs makáressi theoĩsin*)¹. Hohotul de răs al zeilor apare în cadrul unui „ospăț”, *daitē*², al unei simposii, în care umorul risipește tensiunea și neînțelegerea dintre zei³. Inițiatorul râsului, *gelōtopoios*, este aici Hefaistos, care își imită mersul șchiop, servind drept cal de bătaie al râsului celorlalți zei, în primul rând pentru a stinge conflictul și pentru a o salva pe mama sa Hera de mânia „cumplită” a tatălui Zeus⁴. Aici, urmându-l pe criticul Halliwell, vedem un tablou desprins destul de realist din cel al ospetelor grecilor epocii homerice, unde umorul neașteptat risipește sau amână violența, rămânând cu toate acestea, ambiguu, la limita ei⁵. Tot

¹ Homer, *Iliada*, 1, vv. 599-600, în: HOMER, 2012, p. 23. Pentru consultarea textului grec, am utilizat ediția bilingvă Loeb în două volume a *Iliadei* din 1999 (HOMER, 1999a, 1999b). Versiunea Loeb: „And unquenchable laughter arose among the blessed gods (...)”. Citatul apare în HALLIWELL, 2008, p. 61.

² Homer, *Iliada*, 1, v. 576, 579.

³ Homer, *Iliada*, 1, v. 575: „Iar printre zei numai sfadă avem (...)” (în: HOMER, 2012, p. 22). A se vedea Halliwell, care se referă, în legătură cu acest episod, la răs ca „implicat în negocierea delicată a conflictelor” dintre locuitorii Olimpului (HALLIWELL, 2008, p. 69).

⁴ Homer, *Iliada*, 1, v. 584 *sqq.*: „Astfel grăind și sculându-se-ndată, pocalul cu toarte/Mamei iubite-l întinse, în mână, cu-o vorbă anume: (...) Cum să te-ajut – căci cumplit e Cronion, de-i stai împotriva! (...) Astfel grăi, și zâmbit-a zeița cu brațele dalbe,/ Hera (*meidēsen dē theā leukōlenos Hērē*), și blând i-a surăs (*meidēsasa*), când primi de la fiu-i pocalul./El, iar, pe rând, tot spre dreapta, turna din nectarul cel dulce/Pentru toți zeii, și cu dărnicie, din vasul cel mare./ Iară un hohot nestins (*ásbestos ... gélōs*) îi cuprinse pe zeii ferice./Când l-au văzut pe Hefaistos cel meșter șchiopând prin palaturi” (în: HOMER, 2012, pp. 22-23).

⁵ Cf. HALLIWELL, 2008, p. 61 *sqq.*, pentru un comentariu extins al acestui episod.

Halliwell va discuta despre relația dintre răs și violență ca un leimotiv al culturii grecești, și nu numai, am adăuga noi¹, iar mai târziu, în alt capitol al cărții sale, va aminti despre legătura dintre simposii, violență și *hybris*, documentată în numeroase fragmente ale autorilor clasici². E adevărat, după cum arată criticul, că răsul poate avea la ospețe un efect asemănător vinului în cadrul simposiilor omenești, în sensul că poate „servi ca împlânzitor al sobrietății opresive și ca un făuritor al intimității reciproc plăcute”, dar la fel acesta, „precum alcoolul”, poate fi „o substanță care trebuie degustată într-o măsură potrivită, și cu atenție la armonia grupului, pentru a nu se dovedi periculos de tulburătoare”. De aceea, arată autorul în concluzie, răsul „ajunge să fie perceput ca un simbol puternic al ambiguităților și posibilelor tensiuni din cadrul simposiului”³.

Un al doilea moment deosebit de important cu referire la răs din poemele homerice este considerat, după sursa citată, episodul Thersites din *Iliada* (*Cântul al II-lea*). Personajul este clasat ca o „figură ambiguă”⁴, fiind, după Halliwell, parțial acceptat printre ceilalți pentru tiradele sale comice, pentru rolul său de *gelōtopoios* (așa e numit de Platon în cartea a X-a a *Republicii*, potrivit comentariului⁵), de inițiator al răs-

¹ *Ibid.*, pp. 25-30.

² *Ibid.*, p. 109 *sqq.*, n. 22.

³ HALLIWELL, 2008, p. 107.

⁴ *Ibid.*, p. 73.

⁵ Cf. Platon, *Republica*, 620 c: „Thersites cel vrednic de răs” (*toû gelōtopoioû Thersítou*) (PLATON, 2022b, p. 403; PLATO, 2013b).

lui, sau chiar de bufon, dar și respins, nu atât pentru îndrăzneala sau violența sa verbală, cât pentru „batjocura” (2.277) sa nepotrivită, „rea” și nechibzuită la adresa lui Agamemnon¹. Momentul e nepotrivit, pentru că aheii doresc să se întoarcă acasă și să părăsească lupta – după ce în *Cântul I* Ahile deja se retrăsese din ostilități din pricina regelui Agamemnon – dar sunt opriți de Odiseu care-i dojenește și-i oprește, amintindu-le că trebuie să asculte de liderii lor, nu să facă ce doresc: „(...) șezi mai degrabă și-ascultă de alții/ Ce-s mai presus decât tine (...)/ N-o să domnim noi pe-aceia, cu toții olaltă, Aheii:/Nu-i bună-a multor domnia: doar unul în frunte să steie,/Rege doar unul să fie, cu har de la Fiul lui Cronos,/Peste alți juzi cu toiag legiuit mare rege să fie!”².

Iar aici, în *Cântul al II-lea*, intervine Thersites care-l batjocorește pe Agamemnon, regele micenian și căpetenia tuturor aheilor în acest război, într-o invectivă ce arată a atac la persoană și a insultă, ațâțându-i, printr-o batjocură la adresa lor deopotrivă, și pe ceilalți războinici la nesupunere, cu următorul mesaj: Agamemnon e un lider tiranic, corupt și nedrept, nu merită să luptăm pentru el, să ne întoarcem la corăbii³. Aceste vorbe alcătuiesc în esență rostirea lui Thersites: „Mare Atride, au ce mai învinui și cauți vreo dobândă?!/Plin îți-e sălaşul de-aramă și multe femei, pe alese,/ Ai pe

¹ Cf. *Iliada*, 2, vv. 225-241.

² HOMER, 2012, p. 31.

³ A se vedea și rezumatul acestor acțiuni din *Cântul al II-lea* în HOMER, 2012, 25, pe care l-am avut în vedere în descrierea de mai sus a episodului Thersites.